

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

ABUSE OF LAW: THEORETICAL AND LEGAL RESEARCH

Вертегел Є.П., студентка I курсу
господарсько-правового факультету

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Куртїш Л.А., студентка I курсу
господарсько-правового факультету

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Наукова стаття присвячена висвітленню однієї з найактуальніших тем теорії права – феномену зловживання правом, дослідження якого спрямоване на поглиблення загальнотеоретичного пізнання цього явища.

Було наведено два види кваліфікації явища зловживання правом через оцінку відповідності дій правовим приписам – неправомірною поведінкою та правопорушенням. На цій підставі було встановлено, що досліджуване явище не завжди є протиправним, тому іноді важко кваліфікувати його як правопорушення.

Сформульовано авторське визначення зловживання правом. Виокремлено низку необхідних і другорядних ознак цього явища, а також два основних види зловживання: зловживання-правопорушення та зловживання-неправомірною дією. Також наведено інші класифікації зловживання правом.

У статті проведено детальне дослідження питання встановлення меж здійснення суб'єктивних прав особи. Підтверджено аксіоматичне твердження: будь-яке зловживання, яке спрямоване не на реалізацію повноважень, наданих особі законодавством, не може кваліфікуватися як зловживання особою своїми суб'єктивними правами, а підпадає під ординарне протиправне діяння (делікт), тобто порушення встановлених законодавством норм.

Наведено приклади зловживання правом у різних галузях правової діяльності, зокрема в процесуальній і виборній сферах, а також у сфері зловживання службовим становищем. Крім цього, наведено норми кримінального законодавства, які встановлюють відповідальність за зловживання правом, та визначено, що в деяких галузях є слабкорозвиненою система покарань за вчинення дій, які стосуються досліджуваного явища.

Було встановлено причини виникнення явища зловживання правом та запропоновано засоби, які могли б допомогти мінімізувати дане явище у суспільній практиці (підвищити ефективність превентивних заходів або ж накладати на особу додаткові стягнення за зловживання правом).

Ключові слова: неправомірною поведінкою, правопорушенням, зловживання правом, межі здійснення суб'єктивних прав, юридична відповідальність.

The scientific article is devoted to the coverage of one of the most relevant topics of the theory of law – the phenomenon of abuse of law, the study of which aims to deepen the theoretical knowledge of this phenomenon.

There were two types of qualification of the phenomenon of abuse of law due to the assessment of compliance of actions with legal requirements - misconduct and wrongdoing. On this basis, it has been established that the phenomenon under study is not always unlawful, so it is sometimes difficult to qualify it as an wrongdoing.

Author's definition of abuse of law was formulated. A number of necessary and secondary features of this phenomenon were single out, as well as two main types of abuse: abuse-wrongdoing and abuse-misconduct. Other classifications of abuse are also given.

The article examines in detail the question of establishing the limits of exercising subjective rights of a person. An axiomatic claim is confirmed: any abuse that is not aimed at realization the powers conferred on a person by law cannot qualify as abuse of a subjective rights by a person, but falls under ordinary unlawful acts (torts) – that is, violations of statutory norms.

Examples of abuse of law in various areas of legal activity, in particular, in the procedural and election spheres, as well as in the area of abuse of official position, are given. In addition, criminal law rules are given that establish liability for abuse of rights, and it is determined that in some areas there is a poorly developed system of punishments for committing actions related to the phenomenon under investigation.

The causes of the phenomenon of abuse of law have been identified and methods that can help minimize this phenomenon in public practice have been proposed (increase the effectiveness of preventive measures or impose additional penalties for abuse of law by a person).

Key words: misconduct, wrongdoing, abuse of law, limits of realize of subjective rights, legal liability.

Вступ. У наш час зловживання правом є дуже поширеним у будь-якій сфері правової діяльності. Незважаючи на нормативно-правові акти щодо заборони зловживання правом, які існують у нашій країні, встановити відповідальність за скоєння такого діяння поки що не вдається через недосконалість законодавства та домінування у правозастосовців позитивістського типу мислення. Повністю позбавитися явища зловживання правом неможливо, проте реальним для виконання є завдання щодо зменшення кількості проявів цього явища, зокрема, завдяки науковим і загальнотеоретичним дослідженням, які в майбутньому можуть бути впроваджені у правотворчість, правореалізацію та правозастосування.

Необхідність змістовного дослідження феномена зловживання права пояснюється його природою, яка є досить суперечливою. Якщо визначати зловживання правом як неправомірну дію суб'єкта, ми зіштовхнемося з такою правовою категорією, як «незаконність дії». Однак це не дає підстав кваліфікувати дану поведінку як правопо-

рушення, тому що вона не піддається кваліфікації через оцінку відповідності дій правовим приписам.

Метою цього дослідження є встановлення сутності зловживання правом, формулювання загального поняття зловживання правом, визначення його ознак, аналіз видів, передумов, причин виникнення та механізму протидії зловживанню правом, окреслення поведінкових меж для реалізації суб'єктивних прав особою. Також важливим уявляється з'ясування, чи є цей феномен правопорушенням, та чи несуть суб'єкти відповідальність за зловживання правом.

Останні дослідження. Цікавість зловживання правом завжди була на високому рівні, особливо в цивілістиці. Сьогодні з'являється все більше досліджень із цієї наукової проблематики в різних галузях, а також у загальній теорії права. Зокрема, серед науковців, які займаються науковими розробками питання зловживання правом, слід виокремити Н.О. Дурново, С.Г. Зайцеву, О.О. Малиновського, О.Є. Наумова, Т.Т. Полянського, О.Я. Рогач, М.М. Хміля та інших.

Виклад основного матеріалу. Зловживання правом є однією з найактуальніших проблем сучасності, що пояснюється поширенням випадків цього правового феномена на різних рівнях функціонування права. Пошук рішення щодо мінімізації існування цього юридичного явища та досягнення стабільності реально існуючих суспільних відносин, забезпечення їх подальшого розвитку порушує проблему неможливості розв'язання питань без урахування специфіки й особливостей цього правового феномена. Зловживання правом є соціально шкідливим явищем, а саме тому повинно розглядатися як об'єкт, що потребує особливої уваги правознавців, а також розроблення нових підходів до систематизації загальнотеоретичних знань щодо природи зловживання правом, його характерних ознак і критеріїв диференціації.

Щоб дослідити феномен зловживання правом, потрібно здійснити його юридичну кваліфікацію, основне завдання якої полягає у визначенні юридичної природи конкретної фактичної обставини. В юридичній науці виділяють два види кваліфікації через оцінку відповідності дій правовим приписам – правомірна поведінка та правопорушення. Найчастіше аналізується саме правопорушення, зокрема злочин, за допомогою сукупності елементів певної моделі поведінки, до яких відносять суб'єкт, об'єкт, суб'єктивну сторону й об'єктивну сторону. Якщо елементи правомірної або протиправної поведінки за всіма своїми ознаками відповідають елементам моделі поведінки, що відображена у нормі права, то така поведінка буде, відповідно, протиправною або правомірною. Разом із цим слід вирізняти «кваліфікацію правопорушень» та «кваліфікацію злочинів» [1, с. 61].

Зловживання правом за своєю правовою природою є суспільно шкідливим діянням і різновидом юридично значущої поведінки, що здійснюється, як правило, у межах норм права. Це ускладнює кваліфікацію даної поведінки як правопорушення, оскільки вона не завжди є протиправною, тобто такою, що порушує норми права, та найчастіше позначається терміном «незаконні дії» [2, с. 289]. Тому варто наголосити, що зловживання правом полягає в тому, що поведінка суб'єкта залишається в межах його правової свободи в процесі реалізації власного суб'єктивного права, але цією формально легальною дією заподіюється соціально-неприйнятна шкода суспільним відносинам.

Проаналізувавши погляди різних науковців, можна виокремити декілька основних підходів до визначення цього поняття, кожен з яких включає ряд тих чи інших ознак. Отже, зловживання правом розглядають як:

- форму здійснення права всупереч його призначенню, цілям, соціальній функції чи інтересам інших суб'єктів, за допомогою якої спричиняється шкода іншим учасникам суспільних відносин;

- правомірне діяння, яке спирається на суб'єктивне право і формально не суперечить об'єктивному праву, поєднане із заподіянням шкоди іншим суб'єктам права чи створенням загрози її заподіяння;

- специфічне правопорушення, під час якого особа, здійснюючи надане їй державою право, використовує такі способи та форми його реалізації, які завдають шкоду іншим суб'єктам права, і ця шкода є набагато більшою, ніж блага, здобуті особою внаслідок такого здійснення свого права.

Узагальнивши вищезазначені підходи до виокремлення такої юридичної категорії, як «зловживання правом», доцільно сформулювати таке визначення: зловживання правом – це специфічний вид правової поведінки суб'єкта, внаслідок здійснення якої особа, в межах її формально закріплених повноважень, завдає шкоди іншим суб'єктам права шляхом використання неправомірних форм реалізації своєї діяльності, що суперечить дозволеному для її типу поведінки межах.

На підставі наведеного визначення можемо виокремити низку необхідних (істотних) ознак зловживання правом, а саме:

- 1) наявність в особі суб'єктивного права. Для зловживання суб'єктивним правом особа повинна володіти таким правом, оскільки будь-яке інше зловживання за відсутності повноважень, наданих особі законодавством, є поведінкою всупереч праву і, відповідно, підпадає під ординарне правопорушення (делікт). Таким чином, суб'єкт вчинення зловживання – специфічний, тобто лише уповноважена особа;

- 2) може бути вчинене лише у формі дії, оскільки, якщо суб'єкт не здійснює належне йому суб'єктивне право (не вчиняє жодних дій щодо використання наданих йому повноважень), то неможливо кваліфікувати дії суб'єкта як такі, що призводять до зловживання цим правом. Іншими словами, якщо суб'єкт не використовує свої права, то про зловживання говорити не можна;

- 3) наявність прямого причинно-наслідкового зв'язку між діями уповноваженої особи, спрямованою на реалізацію суб'єктивних прав та шкоди, яка буда завдана внаслідок такої реалізації;

- 4) використання суб'єктивного права не за його соціальним призначенням, а із заподіянням шкоди суспільним або особистим інтересам;

- 5) відсутність порушення конкретних юридичних заборон (тобто їх формальне додержання). Таким чином, зловживання правом не має ознаки протиправності;

- 6) настання конкретних юридичних наслідків (відповідальності) за порушення меж реалізації суб'єктивних прав [3, с. 19].

Крім необхідних ознак зловживання правом, дослідники зазначають і достатні (другорядні) ознаки, а саме:

- 1) здійснення суб'єктивного права в протиріччі з умовою добросовісності діяльності: порушує природні принципи і засади діяльності уповноважених компетентних органів, унаслідок чого викривлюється поняття професійної субординації [4];

- 2) зневажливе, корисливо-інструментальне, споживацьке ставлення до юридичних норм та відповідних нормативно-юридичних приписів, оцінка їх як засобу для задоволення виключно власних інтересів (потреб) за рахунок правомірних інтересів (потреб) інших суб'єктів [5, с. 174].

З'ясувавши сутність зловживання правом, слід здійснити видову характеристику цього виду юридично значущої поведінки. У теоретично-правових дослідженнях проблеми зловживання правом виділяють два основних види зловживання, якими оперують більшість науковців (Мілетич О., Капліна О., Полянський Т., Рабинович М., Хаблю О., Малиновський А., Рубашенко М., Андрущенко І. та ін.):

- такі, що не характеризуються явною протиправністю (виражається в соціально шкідливій поведінці, яка є наслідком виконання особою своїх повноважень через здійснення нею суб'єктивних прав);

- такі, що характеризуються явною протиправністю, тобто такі, що належать до розряду правопорушень (виражається у виході особи за межі встановленого законом обсягу суб'єктивного права, що спричиняє викривлення розуміння призначення права) [5, с. 19].

На нашу думку, види зловживання за цією класифікацією можна назвати зловживання-правопорушення та зловживання-неправомірна дія.

Також у правовій доктрині зловживання правом класифікують за галузевою ознакою: зловживання цивільними, сімейними, фінансовими, конституційними тощо правами. А якщо цей поділ узагальнити, то за підсистемами зловживання правом поділяються на зловживання матеріальними та процесуальними правами.

За предметом зловживання: зловживання у сфері речового права; зловживання в галузі інтелектуальної влас-

ності; зловживання у розв'язанні процесуальних питань; зловживання під час винесення вердикту (судового рішення); корпоративні зловживання; зловживання у сфері зобов'язального права; зловживання у сфері спадкового права; зловживання на стадії виникнення права [6, с. 8–9].

Можна резюмувати, що підставою для кваліфікації вчинку особи, дія якої призводить до підірвання суспільного порядку, як зловживання є вихід нею за межі її власних суб'єктивних прав. Ці межі окреслюються правовими нормами, які містяться в різних джерелах права. Класична концепція обмеження суб'єктивних прав визначає, що межею свободи (для будь-якого її виду чи структурної частини) людини є свобода інших людей. Якщо ж узяти до уваги те, що свобода кожного суб'єкта суспільного життя визначається його інтересами (потребами), то межею свободи людини є інтереси (потреби) інших людей. При цьому обмеження свободи іншого може вважатися злом (заподіянням шкоди) лише тоді, коли воно буде непропорційним: або буде більшим за ті обмеження, яких зазнає сам суб'єкт посягання на свободу інших; або буде більшим, ніж середній розмір шкоди, що завдається в аналогічних обставинах; або буде завдавати більшу шкоду, ніж приносити блага суб'єкту посягання [7, с. 73–74].

Цікавою є концепція Т. Полянського, яка визначає нормативну соціальну свободу як сукупність об'єму (меж) правової (природно-правової і позитивно-правової) та іншої формалізованої соціальної свободи. Все, що знаходиться за межами – позанормативна свобода, яка шкодить інтересам свобод інших суб'єктів. Це підтверджує тезу про те, що суб'єктивне право однієї особи закінчується там, де починається суб'єктивне право іншої [5, с. 77].

Сучасна концепція меж здійснення суб'єктивних цивільних прав була розроблена В.П. Грибановим (найбільш поширений спосіб визначення сутності поняття зловживання правом). Основа цієї позиції полягає в тому, що окрім загальних меж поведінки, визначених законом (меж суб'єктивного права), для кожного суб'єктивного права існують також і межі його застосування, що обмежують міру конкретної поведінки у рамках реалізації права [8, с. 53].

Важливо відзначити, що явище «зловживання правом» наявне у багатьох сферах правової діяльності, але найчастіше воно зустрічається в процесуальній і виборчій сферах, а також тоді, коли суб'єкт зловживає своїм службовим становищем.

У разі зловживання процесуальними правами суб'єкт подає позов до суду, який не містить необхідної та обгрунтованої причини. Як правило, це позов про захист честі, гідності, який подається з метою припинення поширення неправдивої чи негативної інформації відповідачем або для притягнення до матеріальної відповідальності ЗМІ. У кримінально-процесуальній сфері явище зловживання правом полягає в тому, що дії суб'єктів ніби не виходять за норми права, але можуть істотно впливати на рішення суду або завдавати шкоду іншій стороні, яка бере участь у судовому процесі. Особливо вразливо, коли зловживає своїми правами той, хто покликаний захищати справедливості, охороняти права та інтереси осіб, розкривати злочини, карати всіх винних, досягати правосуддя. Зловживанням виборчими правами можуть бути такі дії виборців, які спрямовані на перешкоджання волевиявленню осіб та на встановлення справедливого результату. Так, очевидним зловживанням виборчим правом мають бути визнані дії виборців, тобто носіїв активного виборчого права, що займають кабінети для голосування і не залишають їх аж до закінчення роботи виборчої дільниці [9, с. 130]. У наші часи набуває поширення тактика «кандидатів-двійників». Вона полягає в тому, що у виборчій бюлетень додається людина, чие ім'я та прізвище повністю збігаються з ім'ям та прізвищем реального кандидата, який є потенційним переможцем на виборах. Мета цієї тактики полягає в тому,

щоб заплутати виборця та спровокувати його на здійснення помилки у своєму виборі. Зловживання службовим становищем полягає в тому, що злочин, який вчинений службовою особою, направлений на порушення прав людини та одночасно посягає і на виконання державних функцій [10, с. 67]. Зазвичай це робиться для реалізації власних інтересів. Прикладами такого зловживання є психологічне насильство, самовольство, привласнення майна тощо.

У наш час в Україні слабкорозвиненою є система покарань за вчинення дій, що стосуються зловживання правом (оскільки, як ми вже казали, формально людина не виходить за межі своїх суб'єктивних прав). Через це такі дії все частіше поширюються та повторюються, а особи не несуть майже ніякої відповідальності за них.

Однак є декілька статей у Кримінальному Кодексі України (далі – КК України), які все ж таки встановлюють відповідальність за зловживання правами в різних сферах. Цими статтями є:

- ст. 167 КК України, яка встановлює відповідальність за зловживання опікунськими правами;
- ст. 192 КК України, яка встановлює відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою;
- ст. 364 КК України, яка встановлює відповідальність за зловживання владою або службовим становищем;
- ст. 364¹ КК України, яка встановлює відповідальність за зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми;
- ст. 365² КК України, яка встановлює відповідальність за зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги;
- ст. 369² КК України, яка встановлює відповідальність за зловживання впливом.

До останнього часу випадки зловживання процесуальними правами залишають без відповідних справедливих юридичних санкцій через те, що важко відрізнити зловживання правом від простих помилок, а також через відсутність закріплення поведінки суб'єкта як протиправної, а отже, як наслідок, відсутність умов настання відповідальності за таку поведінку в Цивільному процесуальному кодексі. На нашу думку, потрібно виділити низку ознак, за якими будуть кваліфікувати зловживання процесуальними правами, а також установити перелік наслідків.

Так, аби почати суттєвіше боротися з феноменом «зловживання правом» у будь-якій сфері правової діяльності, ми вважаємо, необхідно встановити штрафи, які будуть дисциплінувати поведінку осіб та запобігати їхнім правопорушенням. При цьому ціна штрафу повинна залежати від міри завдання шкоди іншим особам (їхнім свободам та інтересам) або охоронюваним законом правам.

Питання боротьби зі зловживанням правом пов'язане з установленням його причин. Серед них слід виокремити:

- корисливий мотив, за наявності якого людина прагне отримати особисту вигоду;
- наявність диспозитивних норм, через які людина може на законних підставах порушувати свої права та діяти на власний розсуд, вибираючи варіант своєї поведінки;
- суперечні та конфліктні інтереси людей, що пояснюється розшаруванням та неоднорідністю в соціумі;
- відношення до права лише як до інструмента задля досягнення своїх цілей;
- прогалини та суперечності в законодавстві, які дають можливість особі маніпулювати законом у своїх інтересах;
- неправильне тлумачення закону особою задля того, щоб нав'язати свою точку зору;
- певна (деформована) правова свідомість, притаманна колективному суб'єктові зловживання правом («колективна правова свідомість») [5, с. 54].

Особливості причин виникнення зловживання правом порівняно з причинами виникнення інших «звичайних» правопорушень пояснюють на перший погляд парадоксальну ситуацію – зростання правової свідомості в суспільстві відбувається дещо однобоко: зростає рівень правових знань, однак рівень правової культури залишається низьким, що й збільшує кількість зловживань [5, с. 55]. Ніби вищий рівень правової свідомості та освіченості повинен усувати випадки зловживання правом, адже особа має більше знань про свої права та свободи. Однак разом із цим виникає інша ситуація: людина за допомогою нормативних актів починає шукати більш «правомірні» шляхи зловживання своїми правами, шукає напрямки «обходу» законів, аби залишитися непоміченою та не нести ніякої відповідальності. Саме через таку ситуацію відсоток людей, які зловживають своїми правами, не зменшується, а навпаки, все більш зростає.

Так, виходячи з вищесказаного, можемо визначити такі засоби, які б допомогли мінімізувати випадки зловживання правом у суспільній практиці:

1. Слід визначити та встановити чіткі межі суб'єктивних прав особи на законодавчому рівні, взявши за основу формулу «межі свободи закінчуються там, де починається заподіяння шкоди іншому суб'єктові», а за їх порушення встановити великі штрафи.

2. Потрібно поліпшити якість законодавства шляхом усунення двозначності норм права, що дає суб'єкту можливість тлумачити їх у своїх інтересах. Необхідно також уникати надто складних нормативних конструкцій, складних термінів, незрозумілої лексики під час формулювання нормативно-правових актів. Для цього слід підвищити вимоги до суб'єктів, які здійснюють нормопроектувальну діяльність.

3. Необхідно підвищити статус юридичного обов'язку в суспільстві. У Конституції України лише декілька статей присвячені обов'язкам громадянина, тоді як правам людини присвячено набагато більше. Підтримуємо думку угорського науковця Й. Віга, що «надмірне акценту-

вання на правах людини з відтискуванням на задній план обов'язків або зневагою до них у багатьох випадках призводить до загострення бажання людини здійснити свої права негайно й у повному обсязі» [11, с. 315]. Потрібно встановити баланс між правами та обов'язками.

4. Варто підсилити пропаганду правомірної поведінки з боку всіх учасників суспільного життя, продемонструвати важливість загального інтересу перед індивідуальним, а також повагу до інтересів «сусіда». Для цього необхідно забезпечити належне правове інформування громадян з використанням усіх можливих ЗМІ, закладів освіти, кінематографу тощо.

Висновки. Отже, виходячи з нашого дослідження, можемо зробити такі висновки щодо феномена «зловживання правом».

1. Зловживання правом є особливим видом юридично значущої поведінки, характеризується спеціальними ознаками, складом, особливими передумовами та причинами виникнення.

2. Основною підставою для отримання висновку щодо кваліфікації дій уповноваженої особи є її суб'єктивна поведінка, яка здійснюється в межах її суб'єктивних прав. У вітчизняному законодавстві закріплена класична концепція обмеження суб'єктивних прав, яка визначає, що межею свободи людини є межі свободи інших людей.

3. Причиною зловживання правом є така оцінка суб'єктом суспільно-правових відносин, за якої співвідношення власних інтересів та інтересів інших суб'єктів сприймається з точки зору пріоритетності своїх. Також зловживання виникає внаслідок розмитості принципів природного права, які визначають справжні межі здійснення суб'єктивних прав особи, занадто абстрактно чи неадекватно закріплюються в нормах позитивного права.

4. Існує нагальна необхідність поліпшити відповідальність за зловживання правом у всіх сферах правових відносин та особливо у процесуальній, що має неодмінно стати предметом особливої уваги держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мілетич О.О. Проблеми юридичної кваліфікації категорії «зловживання правом»: загальнотеоретичний аспект. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 60–63.
2. Капліна О. Проблеми зловживання правом у кримінальному процесі. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 2010. № 3 (62). С. 286–295.
3. Калюжний Р.А., Андрущенко І.Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії. *Бюллетень Мін. юст. України*. 2006. № 8. С. 16–22.
4. Фаткуллін Ф.Н. Основы учения о праве и государстве : уч. пособие. Казань, 1997. С. 135. № 12. С. 42–52.
5. Полянський Т.Т. Феномен зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження). Львів : Галиц. друкар, 2012. 456 с.
6. Зайцева С.Г. «Злоупотребление правом» как правовая категория: Вопросы теории и практики : автореф. дисс. ... на соискание ученой степени к. ю. н. Волгоград, 2001.
7. Малиновский А.А. Злоупотребление правом. Москва : МЗ Пресс, 2002. 128 с.
8. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. Москва : «Российское право», 1992. 208 с.
9. Бакумов О.С. Проблеми зловживання правами громадян в процесі реалізації форм безпосередньої демократії. *Бюллетень Мін. юст. України*. 2012. № 4. С. 125–132.
10. Кобан Ж. Зловживання владою або службовим становищем як спосіб посягання на права людини. *Юридична Україна*. 2004. № 1. С. 67–71.
11. Рогач О.Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. Ужгород : Ліра, 2011. 368 с.
12. Рубашенко М. Зловживання правом як загально-правова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація. *Юридичний журнал*. 2010.
13. Журба І. Зловживання сторонами процесуальними правами у цивільному процесі. *Вісн. Київськ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Юридичні науки*. Київ : ВПЦ «Київ. Унт», 2013. Вип. 4 (98). С. 102–105.